

Koller Boglárka

Többsebességes vagy menüválasztásos jövő?

A differenciált integráció elméleti és gyakorlati kérdései az Európai Unióban¹

1. Bevezető

„Közösen fogunk fellépni, ha kell, különböző sebességgel és mélységben, ám közös irányt tartva, ahogy azt a múltban is tettük, eközben betartjuk a Szerződéseket és nyitva tartjuk kapuinkat azok előtt, akik a későbbiekben kívánnak csatlakozni hozzánk.”² Az európai integráció 60. születésnapjára 2017 márciusában kiadott Római Nyilatkozat e mondata erős kritikát kapott a kelet-közép-európai államoktól, különösen Magyarországtól és Lengyelországtól. E tagállamok nem akarták ugyanis, hogy az ünnepi nyilatkozat bármi módon utaljon valamilyen „másodrangú tagságra” az Unióban. Végül elfogadták a szöveget, és aláírták a dokumentumot, de csak azért, mert a nyitottság és a több sebesség kerültek be a nyilatkozatba. A differenciált integráció ugyanakkor a Római Nyilatkozat valamennyi célkitűzésének megvalósításában szerepel a biztonság megteremtésétől, a prosperáló és fenntartható, valamint a szociális Európa kialakításán keresztül az Unió globális szerepvállalásának erősítéséig. A differenciált integráció az Európai Bizottság elnökének, Jean-Claude Junckernek 2017. március 1-jén nyilvánosságra hozott Fehér Könyvében is szerepel. Az ötféle lehetséges jövőbeli forgatókönyv közül³ az egyikben a tagállamok maguk dönthetnek arról, hogy melyik integrációs együttműködéshez csatlakoznak. „Aki többet akar, többet tesz” szlogennel jelzett scenárió éppen a többsebességes, differenciált integráció megvalósítását jelenti.⁴ Juncker 2017 márciusában a fentiekben felvázolt lehetséges irányok közül nem választ, a döntést a tagállamokra bízta. Szeptemberben az Európai Parlamentben elhangzott *Az Unió helyzete 2017* című beszédében azonban már a saját, hatodik forgatókönyvről beszél, amely eltér a Fehér Könyvben vázoltaktól, s amelyben inkább egy egységes integrációs modell mellett teszi le a voksát. A „szabadságra, egyenlőségre és jogállamiságra építő” Unió egységes, a tagok egyenlőek, nincsenek másodrendű

¹ A tanulmány a differenciált integráció koncepciójának evolúciója, a tipológia és a differenciált integráció hatásai bemutatásakor szorosan támaszkodik a szerző korábban publikált tanulmányaira; azok következtetéseit átveszi, felhasználja és összegzi. Lásd KOLLER 2012a, 2012b, 2012c.

² Római Nyilatkozat. 2017. március 25. A 27 tagállam, az Európai Tanács, az Európai Parlament és az Európai Bizottság vezetőinek nyilatkozata. Elérhető: https://europa.eu/european-union/file/22735/download_hu?to-ken=ozN1zLXA (A letöltés ideje: 2018. 03. 01.)

³ A Fehér Könyv öt lehetséges forgatókönyvét lásd: EURÓPAI BIZOTTSÁG 2017.

⁴ EURÓPAI BIZOTTSÁG 2017.

polgárok, másodrendű fogyasztók, Európa a „keleti és nyugati tüdejével” egyaránt lélegzik, éppen ezért hozzá kell segíteni a még nem eurózónatagokat az eurózónához és a még nem Schengen-tagokat a schengeni övezethez történő csatlakozáshoz.⁵

A *differenciált integráció* tehát visszatérő eleme az Unió jövőjéről szóló dokumentumoknak, politikusi beszédeknek, tudományos diskurzusnak, de az is nyilvánvaló, hogy érzékeny téma. Abban a pillanatban ugyanis, hogy az európai uniós tagságra a differenciált integráció elméletein keresztül tekintünk, a *tagságok bonyolult rendszere* tárul elénk. A „ki és melyik »klubnak« a tagja?” kérdésre adott válasz egyaránt tartalmaz inkluzív és exkluzív elemeket. Magyarország az Európai Unió teljes jogú tagja, a schengeni övezet része, de nem tartozik az eurózónába, ugyanakkor a nem európai uniós tag Norvégia az Európai Gazdasági Térség részeként az egységes piac előnyeinek nagy részét élvezi. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy annak ellenére, hogy a jelenkori tudományos és politikai diskurzusban élénk viták folynak a differenciált integrációról, a jelenség nem új keletű. Az Európai Gazdasági Közösséggel (EGK) együtt született az 1950-es évek végén. A Római Szerződés ugyanis a Benelux Unióra mint az EGK-nál magasabb fokú, példaértékű integrációs formára már tartalmazott utalást.⁶ Ahogy azonban a koncepció jogi, politikai és tudományos diskurzusának e tanulmányban is vizsgált evolúciójából kiderül, a *differenciált integráció csak az 1990-es években vált az európai integráció fejlődését meghatározó irányná*.

E tanulmány alapfeltételezése az, hogy az *európai integráció jövőbeni útját a differenciált integráció határozza meg*.⁷ Ennek alátámasztására röviden bemutatom a koncepció evolúcióját, különös tekintettel a különböző politikai, jogi és tudományos értelmezésekre, kitérve a Lisszaboni Szerződésre, amely mérföldkőnek tekinthető a differenciált integráció szerződéses alapú megvalósulásában. Mivel a differenciált integráció fogalmához számos értelmezés kapcsolódik, szükségszerű az egyes terminológiák meghatározása is. A tanulmány amellett érvel, hogy a differenciált integrációra mint az európai egységfolyamatot magyarázó új teóriára érdemes tekinteni. A differenciált integráció ugyanis újraértelmezi az integrációelméletek eddig használt teóriáit, így a neofunkcionalista, a kormányközi és az úgynevezett hibrid elméleteket az integráció folyamata és a végcélja megítélésének tekintetében is. Következésképpen a differenciált integráció az Unió továbbfejlődésére is jelentős hatással van. Ehhez kapcsolódva a tanulmány legvégén a differenciált integráció lehetséges „integráló” és „dezintegráló” hatásairól is szót ejtek.

2. Mit jelent a differenciált integráció?

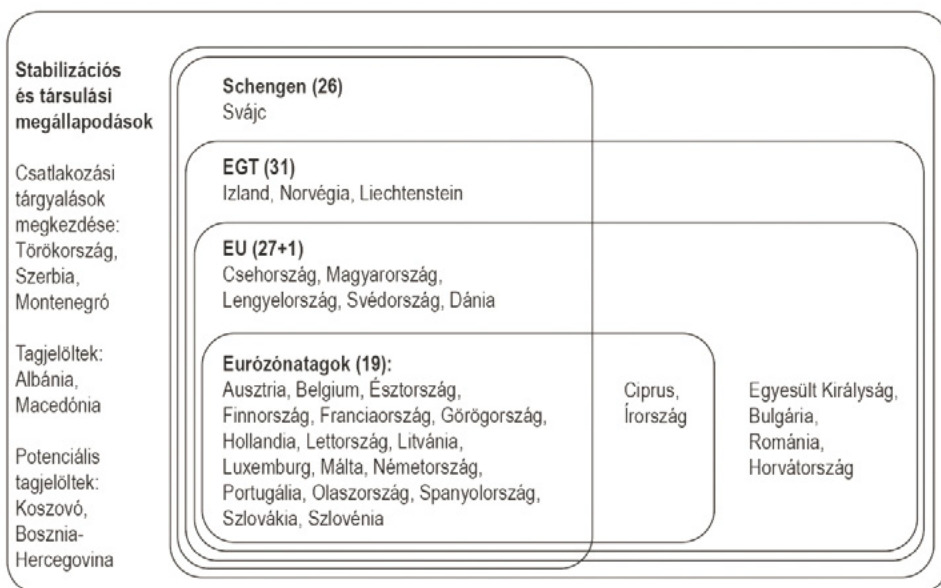
A differenciált integráció (DI) olyan integrációt jelent, amelyben államok (tagállamok vagy külső államok) és/vagy regionális és helyi közösségek vesznek részt, ezért az Európai Unión belül és kívül különböző politikai és jogi kötelezettségvállalások keletkezését és különböző politikai közösségek létrejöttét eredményezi.⁸

⁵ Jean-Claude Juncker, az Európai Bizottság elnökének beszéde az Európai Parlamentben: *Az Unió helyzete 2017*. Brüsszel, 2017. szeptember 13. Elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_hu.htm (A letöltés ideje: 2018. 03. 01.)

⁶ Szerződés az Európai Gazdasági Közösség létrehozásáról, 1957. 233. cikk.

⁷ KOLLER 2012a, 2012b, 2012c.

⁸ KOLLER 2012a, 34.

1. ábra

A differenciált integráció Európában

Forrás: saját szerkesztés

Bár a differenciált integráció lehetőségével már régóta foglalkoznak az integrációelméleti teoretikusok, valójában a 2004-ben és 2007-ben lezajlott utolsó két bővítési hullám óta övezi a kérdést kitüntetett figyelem. Az új évezredben túlságon nagyra nőtt és túlságosan heterogénné vált 27 tagú Európai Unió más utat nem választhat magának, csak a differenciált integrációt.⁹

A differenciált integráció koncepciójának megjelenése azonban sokkal korábbra, az 1950-es évekre tehető. A Római Szerződésben már találunk utalást differenciált megközelítésre – éppen egy olyan együttműködésre, a Benelux Unióra hivatkozva, amely az alakulóban lévő európai egységfolyamat számára akkoriban több szempontból is modellként szolgált.¹⁰ Az 1950–60-as években megvalósult gyors gazdasági integráció és az EGK kezdeti sikerei azonban nem abba az irányba hatottak, hogy az alapító tagállamok behatóbban foglalkozzanak a differenciált integráció lehetőségével.¹¹

Az 1970-es években a differenciált integráció kérdése a politikai és tudományos diskurzusok középpontjába került. Willy Brandt német kancellár 1974-ben Párizsban arról beszélt, hogy a kilenctagú Európai Közösségben meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy a mélyebb integrációt óhajtó tagállamok egymás között szorosabb együttműködést

⁹ DE NEVE 2007; KOLLER 2012a.

¹⁰ Szerződés az Európai Gazdasági Közösség létrehozásáról, 1957. 233. cikk.

¹¹ KOLLER 2012a, 34.

valósíthatassanak meg.¹² Egy évvel később a belga kormányfő, Leo Tindemans is a többsésséges integráció megvalósulását vetítette előre.¹³ Bár a 70-es években a Tindemans-jelentés gondolatait még nem ültették át a gyakorlatba, a politikusok gyakran hivatkoztak a belga kormányfőre, valahányszor felmerült a differenciált megközelítés szükségessége.¹⁴

A differenciált integráció az Európai Közösség elsődleges joganyagában először az *Egységes Európai Okmány* 8C cikkében jelent meg a belső piacra vonatkozóan.¹⁵ Az Egységes Európai Okmány 100A cikke annak a lehetőségét is megteremtette, hogy egy tagállam, amennyiben úgy dönt, kimaradhat egy együttműködésből, és „nemzeti rendelkezést” alkalmazhat. Bár ekkor még máshogy hívták, ez valójában a későbbi *opt-out* lehetőségének első megfogalmazása volt.¹⁶

A *Maastrichti Szerződésben* többféleképpen is megjelent a differenciált integráció. A Maastrichti Szerződés rögzítette a Gazdasági és Monetáris Unió megvalósításának három fázisát, valamint deklarálta az euróövezethez történő csatlakozás konvergenciakritériumait. Az azonban nyilvánvaló volt, hogy a GMU célkitűzéseit nem minden tagállam és nem azonos időben lesz képes teljesíteni.¹⁷ A Maastrichti Szerződés GMU-ról szóló cikkei a differenciált megközelítés szükségességét deklarálták.¹⁸ A Maastrichti Szerződés 109. cikke rögzítette, hogy azok az országok, amelyek nem tudják teljesíteni a konvergenciakritériumokat, derogációt kaphatnak.¹⁹ A konvergenciakritériumok nem teljesítéséből adódó derogációt azonban csak átmenetinek kell tekinteni. Ez a megközelítés a később bemutatott úgynevezett *többsésséges integráció* koncepcióba illeszkedik. A szerződés azonban egy másik típusú differenciált együttműködésre, az úgynevezett *à la carte Európa* típusú differenciált együttműködésre is példákat szolgáltatott. A szerződéshez csatolt jegyzőkönyv szerint az EU két tagállama, az Egyesült Királyság és Dánia úgy döntött, hogy nem valósítják meg a GMU-t, nem azért, mert nem képesek rá, hanem mert úgy döntöttek, hogy nem vesznek részt az együttműködésben. A brit és dán *opt-out*, vagyis a kimaradás azonban már nem csupán átmeneti megkülönböztetést jelentett az együttműködésben részt vevő és kimaradó tagállamok között, hanem tartós, állandósult különállást. Az európai integráció történetében *opt-out* elsőként a Maastrichti Szerződésben került sor, nem csupán a GMU, hanem a szociális politikáról szóló jegyzőkönyv kapcsán is, az Egyesült Királyság ugyanis e területen sem kívánta mélyíteni az integrációt.

Maastricht után a differenciált integráció kérdése a politikusok vitáinak is központi témájává vált. Az 1990-es években nemcsak a politikusok, hanem az integrációelméletekkel foglalkozó teoretikusok és jogtudósok is elkezdtek behatóbban vizsgálni a differenciált integráció lehetőségeit.

¹² Willy Brandt beszéde az Organisation Française du Mouvement Européen szervezet előtt. Párizs, 1974. nov. 19.

¹³ The Tindemans Report on European Union. *Bulletin of the European Communities*, 1976, No. Supplement 1. 11–35.

¹⁴ KOLLER 2012a, 35.

¹⁵ Egységes Európai Okmány, 8C cikk. Az Európai Közösség Hivatalos Lapja L 169, 1987. június 29.

¹⁶ EHLERMANN 1995, 9.

¹⁷ ARATÓ–KOLLER 2015, 197–202.

¹⁸ KOLLER 2012a, 35–36.

¹⁹ Az Európai Közösséget létrehozó Szerződés (konszolidált verzió), 109. cikk. Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 325, 2002. december 24.

A differenciált integráció koncepciójának jogi evolúciójában a következő lépcsőfokot az *Amszterdami Szerződés* jelentette. Az úgynevezett *megerősített együttműködésre* vonatkozó K.15 cikk értelmében a tagállamok egymás között megerősített együttműködést valósíthatnak meg, ha az alábbi feltételek teljesülnek: az együttműködés az Unió célkitűzéseivel és érdekeivel összhangban áll; tiszteletben tartja a szerződéses alapelveket és az intézményes kereteket; a tagállamok többségét érinti; nem sérti a már elért uniós vívmányokat; nem sérti az együttműködésen kívül álló tagállamok érdekeit; és nyitott marad számukra abban az esetben, ha később csatlakozni szeretnének. Végül, de nem utolsósorban az *Amszterdami Szerződés* világosan deklarálta, hogy a megerősített együttműködés „csak végső eszközként kerül alkalmazásra akkor, ha az említett szerződések célkitűzéseit az azokban előírt megfelelő eljárások alkalmazásával nem lehet elérni”.²⁰

Az *Amszterdami Szerződés* rögzítette továbbá a schengeni vívmányoknak az uniós *acquis*-ba történő beillesztését azzal a magyarázattal, hogy az 1985-ös, valamint az 1990-es Schengeni Megállapodások az európai integráció mélyítéséhez járulnak hozzá.²¹ Ezzel eredetileg az integráción kívülről indult együttműködés vált az uniós *acquis communautaire* részévé. Az együttműködési területeket tekintve az *Amszterdami Szerződés* a megerősített együttműködést az első és harmadik pillérben engedélyezte.²² Később, a *Nizzai Szerződés* hatálybalépésével lehetőség nyílt a differenciált együttműködésre a második pillérben is. A *Nizzai Szerződés* további előrelépést jelentett a megerősített együttműködés kodifikálásában: felsorolta mindazon feltételeket, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy a tagállamok egymás között megerősített együttműködést valósítsanak meg.²³

Az új évezred kezdetén a koncepció evolúciója tekintetében a stafétabotot ismét a politikusok vették át. Az Európai Unió jövőjéről, az úgynevezett *finalité politique*-ről történő elképzeléseknek kihagyhatatlan elemévé vált a differenciált megközelítés. A német külügyminiszter, Joschka Fischer 2000 májusában a berlini Humboldt Egyetemen tartott előadásában Európa jövője kapcsán az úgynevezett *mag-Európa* vagy gravitációs centrum létrejöttéről beszélt. Fischer úgy látta, hogy a politikai uniót több lépésben kell megvalósítani, először azon országok körében, amelyek leginkább elkötelezettek. Ennek megfelelően olyan többsebséges Európa mellett érvelt, ahol lesznek éllovas és lassabban haladó tagállamok.²⁴ Jacques Chirac ugyan nem tudott azonosulni Fischer föderatív Európa jövőképét felvázoló javaslataival, ám az Unió „élcsapatának” gondolata, vagyis a többsebséges Európa Chiracnak is tetszett, aki még ugyanebben az évben amellet érvelt: ez lehet az EU továbbfejlődésének jövőbeni útja.²⁵

A többsebséges, a mag-Európa vagy a gravitációs centrum koncepciók az uniós és tagállami politikusok beszédeinek központi témái maradtak az új évezredben is, a jogi koncepció továbbfejlődése azonban Nizza után kissé megtorpant. Az alkotmányozási

²⁰ Amszterdami Szerződés, K15 cikk. Az Európai Unióról szóló szerződés, az Európai Közösségeket létrehozó szerződések és egyes kapcsolódó okmányok, az Európai Unió Hivatalos Lapja C 340, 1997. november 10.

²¹ Jegyzőkönyv a schengeni vívmányoknak az Európai Unió keretébe történő beillesztéséről, Amszterdami Szerződés, az Európai Unióról szóló szerződés, az Európai Közösségeket létrehozó szerződések és egyes kapcsolódó okmányok, az Európai Unió Hivatalos Lapja C 340, 1997. november 10.

²² ARATÓ 2002, 109–140.

²³ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 321 E/1, 2006. december 29.

²⁴ FISCHER 2000.

²⁵ KOLLER 2012a, 38.

folyamat körüli mizéria és az alkotmányos szerződés kudarca miatt majdnem 10 évet kellett arra várni, hogy a differenciált integráció az Európai Unió alapszerződésében újra megjelenjen.

A jogi koncepció evolúciójának folytatódásaként a *Lisszaboni Szerződés* fontos lépcsőfokot jelent.²⁶ A Lisszaboni Szerződés 20. és 326–334. cikkei rögzítik a *megerősített együttműködés feltételeit*, hasonlóan ahhoz, ahogy azt a Nizzai Szerződés is deklarálta, vagyis „a megerősített együttműködésnek összeegyeztethetőnek kell lennie a Szerződésekkel és az Unió jogával [...] az ilyen együttműködés nem befolyásolhatja hátrányosan a belső piacot, valamint a gazdasági, társadalmi és területi kohéziót. Nem jelenthet megkülönböztetést vagy akadályt a tagállamok közötti kereskedelembe, és nem torzíthatja a tagállamok közötti versenyt.”²⁷ Következésképpen a belső piachoz tartozó területek, beleértve a közös agrárpolitikát, a közlekedéspolitikát, versenypolitikát és a kohéziós politikát, mind az úgynevezett érinthetetlen területek közé tartoztak, így e területeken nem lehetett megerősített együttműködésben gondolkodni. Az, hogy a szociális politika vagy a környezetvédelem is idesorolandók-e, kérdéses, hiszen mind a két terület erősen kötődik a belső piachoz.²⁸ Olyan fajsúlyos területek, mint a Gazdasági és Monetáris Unió fiskális és gazdaságpolitikai aspektusai vagy a közös kül- és biztonságpolitika, valamint a rendőrségi és igazságügyi együttműködés büntetőügyekben vagy olyan szűkebb, marginális területek, mint a közegészségügy vagy a turizmus eshetnek a potenciális célterületek közé.²⁹

A *megerősített együttműködés mint végső lehetőség klauzula* a Lisszaboni Szerződés szövegében is szerepel, azonban, ahogy arra az egyik szerzőpáros rámutatott, azzal, hogy a szerződés kimondja, hogy a Tanács dönthet róla, hogy mi minősül ilyen „végső lehetőségnek”, ez már nem számít annyira szigorú feltételnek.³⁰ „Megerősített együttműködésre felhatalmazást adó határozatot a Tanács végső lehetőségként, akkor fogadhat el, ha megállapította, hogy az együttműködés célkitűzései az Unió egésze által ésszerű határidőn belül nem érhetők el, és ha abban legalább kilenc tagállam részt vesz.”³¹ A Lisszaboni Szerződés leginkább azért jelent előrelépést, mert megkönnyítette a megerősített együttműködés végrehajtását. A megerősített együttműködés megvalósítására a kérelmet a Bizottságnak kell benyújtani, megjelölve a politikai területet, amely a belső piac, a kohéziós, a verseny- és kereskedelempolitikákon kívül minden egyéb szakpolitikai területre kiterjedhet, annyi kitételrel, hogy a közös kül- és biztonságpolitika területén kezdeményezett megerősített együttműködési javaslatot az EU külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjéhez is továbbítani kell véleményezésre. Ezután a Bizottság javaslatot terjeszthet a Tanács elé az EP előzetes jóváhagyása után. „A megerősített együttműködés folytatására vonatkozó felhatalmazást a Tanács egyhangúlag elfogadott határozatban adja meg.”³² Úgynevezett

²⁶ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 20. és 326–334. cikk. Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 83, 2010. március 30.

²⁷ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 326. cikk.

²⁸ KRÁL 2008, 4.

²⁹ EHLERMANN 1995, 25–26.

³⁰ TEKIN–WESSELS 2008, 28.

³¹ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 20. cikk.

³² Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 329. cikk.

vészféke mechanizmust is tartalmaz a szerződés: a rendőrségi és igazságügyi együttműködés büntetőügyekben területeken lehetőség van a megerősített együttműködés tagállami vétőjára.

A Lisszaboni Szerződés a megerősített együttműködés lényeges feltételét, a nyitottságot deklarálta, vagyis azt, hogy későbbi időpontban más tagállamok is csatlakozhatnak hozzá.³³ Bár a lehetőség a Nizzai Szerződés óta megerősített együttműködés megvalósítására rendelkezésre állt, a Nizzai Szerződés hatálybalépését követő mintegy 10 évben arra nem volt példa. Az első ilyen esetre a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése után kerülhetett sor. 2010 júniusában az Európai Parlament jóváhagyta 14 tagállam kezdeményezését a nemzetközi válásokra vonatkozó jogharmonizációra. Annak révén az uniós keretrendszeren belül úgynevezett *mini-acquis* jött létre, amely a „változó geometria” és a „többsebességes” koncepciók között helyezkedik el. A megerősített együttműködés fenti megvalósításán túl a Lisszaboni Szerződésben egyéb példákat is találhatunk a differenciált integrációra, ezek azonban már inkább az úgynevezett *à la carte* Európa típus alá tartoznak.³⁴

3. Több sebesség, menüválasztás vagy változó geometria?

Flexibilis integráció, mag-Európa koncepció, *à la carte* Európa, többsebességes, valamint változó geometriájú integráció, megerősített együttműködés, gravitációs centrum, európai élcsapat, koncentrikus körök Európája stb. – csak néhány a differenciált integrációra használt fogalmak közül.³⁵ Az eddigi legátfogóbb kategorizáció Stubb nevéhez kötődik, aki három változó: az idő, a tér és az együttműködési terület alapján vázolta fel a differenciált integráció három fő típusát. A differenciált integráció egyik fő típusa, az úgynevezett *többsebességes integráció* azt jelenti, hogy a tagállamok egy csoportja határozza meg és valósítja meg elsőként a közös célkitűzéseket, azt feltételezve, hogy az egymás között megvalósított szorosabb együttműködéshez később a többi tagállam is csatlakozik majd. A második típusban, az úgynevezett *változó geometriájú integrációban* ezzel szemben a tagállamok szorosabb együttműködése tartósan elérhetetlen marad az abban részt nem vevő tagállamok számára, ami az egyes tagállamok csoportjai között állandósult szeparációt eredményez. A harmadik, egy kulináris metaforára építő, úgynevezett *à la carte Európa* koncepció megengedi a tagállamok számára, hogy úgy, ahogy az étteremben az étlapról, szabadon válasszanak, hogy melyik együttműködésben kívánnak részt venni, oly módon, hogy a közös célkitűzések minimális szintjét azért valamennyien elfogadják.³⁶

Stubb később részletezte és továbbfejlesztette a kategóriáit, és arra a következtetésre jutott, hogy *a differenciált integráció típusai gyakran átfedik egymást*, ezért is nehéz az egyes használatban lévő fogalmak definiálása.³⁷ Dyson és Sepos is három fő ismerv: a tér, idő

³³ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 328. cikk.

³⁴ Bár az Alapjogi Charta nem került be a Lisszaboni Szerződés főszövegébe, a szerződés mégis jogerőssé tette. Három tagállam, az Egyesült Királyság, Lengyelország és Csehország ugyan különböző okokból, de úgy döntött, hogy nem fogadják el a Charta kötelező érvényét.

³⁵ KOLLER 2012a, 42.

³⁶ STUBB 1996, 287–288.

³⁷ STUBB 1997, 44.

és a funkció alapján határozta meg a differenciált integráció fogalmát, hangsúlyozva, hogy a differenciált integráció olyannyira komplex és multidimenzionális jelenség, hogy a fogalom konceptualizációjához szükségsszerű a multidiszciplináris megközelítés.³⁸

1. táblázat

A differenciált integráció (DI) alaptípusai

DI típusa/dimenziói	Tér	Idő	Funkció
Többsebességes	Az együttműködők körének bővülésével a DI kiterjedése változik.	Különböző sebesség Átmeneti szeparáció	Először a tagállamok egy csoportja, majd a többi tagállam is együttműködik.
À la carte	A tagállam a választott együttműködési terület szerint különböző térbeli közösségek része egyszerre.	Tartós szeparáció	A tagállam választ az integrációs vívmányok közül, és dönt az együttműködésben történő részvételről.
Változó geometriájú	Tartós földrajzi elkülönülés.	Tartós szeparáció	A szorosabb együttműködésben csak a tagállamok egy csoportja vesz részt, a többiek kimaradnak.

Forrás: saját szerkesztés STUBB 1996 tipológiája alapján

Egy másik sokat hivatkozott szerző, Kölliker szerint a differenciált integráció az 1980-as években, a *megerősödött intézményi flexibilitás* következtében jött létre. Nézete szerint a megerősített együttműködés centripetális hatással van az együttműködésben részt nem vevő tagállamokra. Ennek következtében e tagállamok is egyre közelebb kerülnek az együttműködéshez, majd egy idő után maguk is résztvevővé válnak. Mindazonáltal Kölliker is hangsúlyozta: a centripetális hatás érvényesülése nagymértékben függ attól, hogy milyen területen jön létre az együttműködés.³⁹ Kölliker teóriáját továbbfejlesztve De Neve szerint két útja vannak annak, hogy az együttműködésen kívül maradó tagállamokat is bevonják az együttműködésbe. Létezik az úgynevezett *csalogató hatás*, amely azt jelenti, hogy az együttműködésből éppen kimaradt tagállamok úgy vélik, érdekükben áll részesevé válni a magasabb szintű kooperációnak, ezért mindent megtesznek azért, hogy ők is mihamarabb a tagjaivá váljanak. De létezhet úgynevezett *kényszerítő hatás* is, amely azt jelenti, hogy a kívül maradt tagállamok attól tartanak, hogy ha nem közelednek az együttműködéshez, akkor ez a későbbiekben előnytelen lesz számukra, és a félelem arra motiválja őket, hogy mindent megtegyenek, hogy részesévé váljanak az együttműködésnek.⁴⁰

A szerzők többsége⁴¹ a differenciált integrációt az uniós szerződések alapján magyarázta. Fontos azonban megemlíteni, hogy a differenciált integráció *sokkal tágabb kontextusban* is értelmezhető. A jogi megközelítést alkalmazva Avbelj a differenciált integráció három különböző típusát különbözteti meg. Elsőként említi az Unió elsődleges jogforrásaiban meglévő, szerződéses alapokon nyugvó differenciált együttműködési formákat, amelyek főként a szerződéses *opt-outokat*, biztonsági klauzulákat, külön jegyzőkönyvekben rögzített derogációkat jelentenek. A második típus alá az EU másodlagos jogforrásai

³⁸ DYSON–SEPOS 2010, 5.

³⁹ KÖLLIKER 2001, 147.

⁴⁰ DE NEVE 2007, 511–512.

⁴¹ Lásd PHILIPPART–EDWARDS 1999; TEKIN–WESSELS 2008; ANDERSEN–SITTER 2006.

szintjén létező, minimális harmonizációra vonatkozó jogi eszközöket, értelmezési és derogatív klauzulákat sorolnak be. Végül a *differentiált integráció* harmadik, véleményem szerint legizgalmasabb és legérdekesebb körébe mindazok a jogi és szabályozási rezsimek és együttműködések tartoznak, amelyek először az uniós kereteken kívül születtek, és csak később váltak az *acquis communautaire* részévé.⁴² Úgy vélem, hogy éppen e harmadik típus az, amelyet a tudományos vizsgálódás középpontjába kell állítani, hiszen a *differentiált integráció* e típusának elterjedése lehet leginkább hatással arra, hogy milyen irányba fejlődik az Unió.⁴³

Dyson és Sepos a *differentiált integráció* jelenségének politikai, jogi és társadalmi-gazdasági dimenzióit is magában foglaló értelmezését nyújtják. Említett szerzők amellett érvelnek, hogy a *differentiált integráció*ra egyrészt mint átfogó „tervezési alapelvre”, megközelítésre, másrészt mint a politikai menedzsment eszközére kell tekintenünk, amely a kollektív cselekvés klasszikus problémáinak megoldását szolgálhatja.⁴⁴ Úgy vélem, hogy e meghatározás egyszerre holisztikus és leszűkítő, ezért kissé ellentmondásos is. Nézetem szerint a *differentiált integráció*ra leginkább mint jelenségre, az *európai integrációt átfogó, alakító logikára* érdemes tekinteni. A *differentiált integráció* elterjedése ugyanis átértelmezi az európai uniós tagság jelentését, a tagállamok közötti kapcsolatokat, új utakat jelöl ki a közösségi politikák továbbfejlődésének, és alapjaiban értelmezi át az uniós intézmények jövőbeni szerepvállalását is.⁴⁵

4. Új elmélet?

Annak ellenére, hogy számos kísérlet történt a *differentiált integráció* konceptualizációjára és az egyes típusainak a meghatározására, a *differentiált integráció*nak az európai egység-folyamatban betöltött szerepével kapcsolatban még számtalan nyitott kérdés fogalmazható meg. Vajon a *differentiált integráció* maga is egy új integrációelmélet, ahogy azt néhány szerző állítja?⁴⁶ E tekintetben érdemes a nagy integrációelméleti iskolák téziseit megvizsgálnunk.

A neofunkcionalizmus központi fogalma a *spillover*,⁴⁷ amely azt jelenti, hogy az integráció folyamatának indulásakor közösségi szintre emelt szakpolitikák működésük során automatikusan magával hozzák más szakterületek közösségi szintre emelkedését. A *spillovernek* több formája is létezhet – funkcionális, politikai, intézményi, földrajzi⁴⁸ –, amelyek alapján magyarázni lehet azt, hogy a tagállamok csoportja miért kezdeményezi a szorosabb együttműködést valamely szakpolitikai területen. Azt azonban a neofunkcionalista elméletek alapján már nem lehet megmondani, hogy a *spillover* miért csak a tagállamok bizonyos csoportjában és bizonyos szakpolitikai területeken érvényesül, máshol nem.⁴⁹

⁴² AVBELJ 2008; KOLLER 2012a.

⁴³ KOLLER 2012a.

⁴⁴ DYSON–SEPOS 2010, 3.

⁴⁵ KOLLER 2012c.

⁴⁶ DE NEVE 2007, 515.

⁴⁷ HAAS 1958; LINDBERG 1963.

⁴⁸ TRANHOLM–MIKKELSEN 1991, 4–6.

⁴⁹ DYSON–SEPOS 2010, 17.

A kormányközi elméletek⁵⁰ alapján, amelyek hangsúlyozzák, hogy a tagállamok a saját nemzeti érdekeik mentén cselekednek, könnyen értelmezhető, hogy valamely tagállam miért motivált abban, hogy részt vegyen differenciált együttműködésben, és miért dönthet úgy, hogy kimarad egy másikból. A kormányközi iskolák külön alirányzatát, a liberális kormányköziséget képviselő Andrew Moravcsik szerint az uniós döntéshozatal két szakaszra bontható: az elsőben úgy, ahogy azt a funkionalisták is vallják, gazdasági és társadalmi igény keletkezik az integrációra bizonyos területen. Második lépésként a megvalósítás, vagyis a tényleges döntéshozatal már kormányközi alkufolyamat során valósul meg. Nézete szerint „nincs az az intézményi közvetítés, politikai vállalkozás, szupranacionális vagy egyéb, amely segítene túljutni a nemzeti érdekek ellentétein és ambivalenciáin”.⁵¹ Éppen ez utóbbi tézis mostanra megkérdőjeleződött, hiszen a differenciált integráció elterjedésével lehetségessé és a Lisszaboni Szerződés óta jogilag is egyszerűbbé, átláthatóbbá és kivitelezhetőbbé vált, hogy a tagállamok csoportja szorosabb együttműködést valósítson meg egymás között. Mindazonáltal a kormányközi elméletek nem nyújtanak elégséges magyarázatot arra, hogy az együttműködésből történő kimaradás által keletkezett negatív externáliák miért nem motiválják őket a részvételre vagy későbbi csatlakozásra.⁵²

Az 1990-es évektől egyre népszerűbb úgynevezett hibrid elméletek⁵³ közül az MLG (*multi-level governance*), vagyis a többszintű kormányzás elméletek⁵⁴ alkalmazhatók leginkább a differenciált integráció jelenségének a magyarázatára. Ezek az elméletek eleve többszintű politikai közösség, valamint horizontális és vertikális irányban is többszintű kormányzási struktúrák együttes létezését feltételezik. Az MLG-teóriák azonban nem adnak elégséges magyarázatot arra, hogy valamely tagállamot mi motivál, hogy részt vegyen vagy kimaradjon a differenciált integrációból. Mindazonáltal azzal, hogy az MLG-elméletek hangsúlyozzák a tagállamok alatti regionális szereplők és helyi önkormányzatok jelentőségét is a politikaformálásban, kiindulópontot jelenthetnek a differenciált integráció mind ez idáig inkább tagállamfókuszú elméleti megközelítései ártértelemezéséhez, továbbfejlesztéséhez.⁵⁵

Hasonló hozzáadott értéke lehet a konstruktivista,⁵⁶ valamint az institucionalista⁵⁷ elméleteknek is. A konstruktivista elméletek magyarázatai szerint a differenciált integráció természetes következménye az Unión belül formálódó különböző kollektív identitásoknak. Azt azonban már kevésbé lehet ezen elméletek alapján magyarázni, hogy a differenciált integráció mely formái iránt nyitottak, s melyektől zárkoznak el az európai polgárok. Az institucionalista elméletek jelentősége abban rejlik, hogy a differenciált integráció folyamatában megfelelő jelentőséget tulajdonítanak az uniós intézményeknek mint a politikaformálás aktorainak, következésképpen a differenciált integráció kezdeményezői és megvalósítói lehetnek. Az uniós intézményi és jogi kereteken kívül született

⁵⁰ HOFFMAN 1966; TAYLOR 1982.

⁵¹ MORAVCSIK–NIKOLAIDIS 1999, 82.

⁵² DYSON–SEPOS 2010, 17–19.

⁵³ A szakirodalom hibrid vagy szinkretikus elméleteknek nevezi az olyan integrációelméleti teóriákat, amelyek a régi nagy elméleteket ötvözik, és a közöttük feszülő alapvető ellentéteket inkább egymást kiegészítő magyarázatokká transzformálják. Lásd O'NEILL 1996, 81–83.

⁵⁴ HOOGHE–MARKS 2008; KAISER 2007; ÁGH 2011.

⁵⁵ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. 11. cikk.

⁵⁶ RISSE 2004.

⁵⁷ PIERSON 1996.

szabályozási és jogi rezsimek keletkezésére azonban az institucionalista megközelítések nem szolgálhatnak megfelelő magyarázattal. Következésképpen a differenciált integráció jelenségének magyarázatához a rendelkezésünkre álló integrációelméletek egyes megközelítései ugyan fontos hozzáadott értéket képviselnek, ugyanakkor ezek az elméletek csak korlátozott mértékben alkalmazhatók a differenciált integrációs formák keletkezésének és működésének a megértéséhez. *A differenciált integráció tehát olyan jelenség, amely egészen új elméleti magyarázatot kíván.*⁵⁸

Az integrációelméleti iskolák teóriái végső soron két csoportba sorolhatók: az egyik csoport vizsgálódásának középpontjában az integráció folyamata és a közös intézmények fejlődése áll, a másik csoport ezzel szemben az integráció végkimenetelét, végső formáját magyarázza. A differenciált integrációt is e két szempontból érdemes megközelíteni: egyrészt az integráció folyamata, másrészt a végkimenetele felől.⁵⁹

Az integráció folyamatát vizsgálva a differenciált integráció úgy értelmezhető, mint funkcionális hajtómű, amelynek működtetése a nagyobb fokú hatékonyság elérése irányába hat, és ezáltal hozzájárul ahhoz, hogy az összes tagállam között szorosabb kötelék és magasabb fokú integráció jöjjön létre.⁶⁰ Ezen érvelésbe illeszkedően a differenciált integrációt a politikai menedzsment olyan új eszközének lehet tekinteni,⁶¹ amely arra szolgál, hogy segítsen túllépni az integráció folyamatában időről időre jelentkező patthelyzeteken úgy, hogy egyes tagállamoknak lehetőséget teremtsen arra, hogy rövid távon egymás között magasabb szintű integrációt valósítsanak meg.

Mindazonáltal *a differenciált integrációnak nem csak pozitív, az európai integrációt erősítő hatásai lehetnek.* A differenciált integráció fékezheti is az integráció folyamatát, és az európai egységfolyamat gátjává is válhat. Az *opt-outok* története a Szociális Chartától kezdve a Gazdasági és Monetáris Unión keresztül az Alapjogi Chartáig mind erre példák. E kimaradások, távolmaradások annak a szimbólumai, hogy a differenciált megközelítés centrifugális hatásokat eredményez, amelyek gyengíthetik az integrációt.⁶² E tekintetben a differenciált integráció elterjedésére úgy kell tekintenünk, hogy valójában elemzésünk tárgya változott meg.⁶³

Az Európai Unió, amelyre Jacques Delors kifejezésével élve eddig is semmihez sem hasonlítható, csak önmagában értelmezhető politikai rendszerként, úgynevezett UPO-ként (*unidentified political object*) tekintettünk,⁶⁴ az utóbbi időben még inkább differenciálttá vált, ezért az eddigi elméleti magyarázatok sokszor már nem állják meg a helyüket. Az Európai Unió éppen ezen unikális jellegéből kiindulva más szerzők mellett érvelnek, hogy az Unióra mint a differenciált integráció komplex rendszerére kell tekinteni, és eddigi és további fejlődését is ennek megfelelően szükséges feltérképezni és mérni.⁶⁵ Érvelésük szerint az integrációra mint multidimenzionális folyamatra kell tekinteni, amelyben a kormányzás centralizációs szintje, a funkcionális fókusza és a területi kiterjedése is változó.

⁵⁸ KOLLER 2012c.

⁵⁹ WIENER–DIEZ 2004, 3.

⁶⁰ KÖLLIKER 2001; DE NEVE 2007.

⁶¹ DYSON–SEPOS 2010.

⁶² TEKIN–WESSELS 2008, 25.

⁶³ KOLLER 2012a.

⁶⁴ ARATÓ–KOLLER 2015, 15.

⁶⁵ LEUFFEN–RITTBGER–SCHIMMELFENNIG 2013, 11.

Éppen amiatt, hogy az Unió unikális politikai rendszer, egyes csak a föderális államokra, és más csak a nemzetközi szervezetekre jellemző tulajdonságokkal.⁶⁶ Egyetértve a fenti szerzőkkel e tanulmány szerzője szerint is a differenciált integráció új elméleti keretet jelent az integráció vertikális és horizontális formáinak megértéséhez az Európai Unión belül és azon kívül is.

5. Hatásai

A differenciált megközelítés elterjedésének hatását az integrációs folyamatra olyan szabályozási és jogi rezsimek vizsgálatán keresztül is érdemes értelmezni, amelyek az uniós keretrendszeren kívül születtek, és csak később váltak az *acquis communautaire* részévé. A *schengeni övezet* létrejötté az első példa arra, amikor az európai integrációs kereteken kívülről érkező kezdeményezés és megvalósítása hozzájárult ahhoz, hogy a részt vevő államok között magasabb szintű integráció valósuljon meg, amely később a kezdetben kívülről álló államok számára is vonzó klubbá tette az övezetet, és ők is csatlakozni kívántak hozzá. Az Amszterdami Szerződés később jogilag is közösségi vívmánnyá tette az együttműködést azzal, hogy a schengeni *acquis*-t beemelte az uniós szerződésbe. Mindazonáltal még a schengeni sikertörténetben is számos esetleges és *ad hoc* megoldás volt jelen a stratégiai kalkulációk és döntések mellett.⁶⁷ Következésképpen, ha a differenciált integráció további elterjedését anticipáljuk, akkor számtalan ismeretlen változóra kell számítani, és semmiképpen sem lehet biztosra venni a differenciált integráció pozitív hatásait.

Vajon milyen hatással lehet a differenciált integráció az európai integráció végkiemenetelére, hogyan befolyásolja az Unió jövőjét? E tekintetben a *territoriális dimenzió*nak különös jelentősége van. A differenciált együttműködés létrejötté ugyanis automatikusan határkijelölést is jelent. Azzal, hogy az Unión belül (és kívül is) az együttműködés különböző köréi jönnek létre, az is együtt jár, hogy a „mi” és „ők” kategóriái, nemcsak a „tagállam – nem tagállam” relációban, hanem az összes együttműködési formában kialakulnak. *A teljes jogú tagság mellett ugyanis különböző „klubtagságok” jönnek létre, amelyek exkluzivitása és értéke nagymértékben különbözhet.* A differenciált integráció tehát törésvonalak keletkezését eredményezheti az Unión belül és az Unió külső kapcsolatrendszerében is. Külön problémát vet fel az a kérdés, hogy az Unión belül és kívül formálódó együttműködési körök mennyiben felelnek meg az adott területen élők kollektív identitásának. Nagy kérdés tehát, hogy a differenciált integráció felülről, vagyis az uniós és tagállami döntéshozók által kezdeményezett megvalósítása, konstruálása hogyan érhet össze az alulról, az európai uniós polgárok felől érkező igényekkel. Az európai integráció jövője és az Unió legitimitása szempontjából ugyanis meghatározó, hogy a keletkező törésvonalakhoz hogyan viszonyulnak az egyének.

Amennyiben a differenciált integráció valóban elterjed, a bővítés fogalmát sem lehet majd az eddigi értelemben használni. Az egymást átfedő funkcionális együttműködési körök és területileg is különböző tagállami csoportosulások létezésével a bővítés új kontextusba kerül. Az európai integráció történetéből ismert valamennyi bővítési hullám

⁶⁶ LEUFFEN–RITTBERGER–SCHIMMELFENNIG 2013, 9–14.

⁶⁷ GAISBAUER 2010, 2.

kihívást jelentett az Európai Közösségnek. Az újonnan érkező tagállamok befogadása ugyanis hosszú és nehézségekkel terhelt folyamat mind az új, mind a régi tagállamok számára. Hiszen a korábban a közösségen kívülinek tekintett egyének egyik napról a másikra uniós állampolgárokká, vagyis a közösség tagjaivá válnak. A korábbi kívülállók befogadása nyilvánvaló előnyökkel szolgálhat az egész közösségre nézve, ám áldozatokat is jelenthet mind a két oldalon. A differenciált integráció korszakában azonban a bővítés is már csak többes számban létezik majd: az EU-hoz történő csatlakozás csak az egyik formája, hiszen más „klubokhoz” – az eurózónához, a bankunióhoz, a fiskális unióhoz – is lehet csatlakozni, amelyek mindegyike különböző értékű tagságot jelent. Ha valamely ilyen klub a mélyítés mellett kötelezi el magát, ez növelheti exkluzivitását és a tagság értékét, ami azzal is járhat, hogy zártabbá válik, és a kívülállók számára nehezebb lesz a csatlakozás.

6. Összegzés

A differenciált integráció az európai integrációval egy időben, az 1950-es években született meg. A koncepció valódi térnyerése azonban csak az 1980-as években indult, amikor megjelent az EK elsődleges joganyagában is. Később valamennyi alap- és módosító szerződés szövege hivatkozik a differenciált együttműködésre, egyre inkább konkretizálva az uniós szerződésen alapuló differenciált együttműködés feltételrendszerét. A Lisszaboni Szerződés mérőöldkövet jelent a differenciált integráció kodifikációjában, hiszen világosan definiálta a megerősített együttműködés feltételrendszerét, a kezdeményezés, valamint a végrehajtás módját is. Mindazonáltal a legizgalmasabb és egyben legkiszámíthatatlanabb differenciált együttműködések az integrációs kereteken kívül létrejövő és csak később uniós *acquis*-vá váló együttműködési formák jelentik. A differenciált integráció több típusa is azonosítható, amelyek az együttműködésnek különböző térbeli, időbeli és funkcionális jelleget adnak. Az Európai Unió jövője szempontjából kulcskérdés azonban, hogy mely típusok valósulnak meg, s az integráció inkább többsebességes, de mindenki számára nyitott közösséggé, vagy a különböző együttműködések *à la carte* módon, egyénileg választható halmazává alakul. Többféle kimenet lehetséges: a pozitív hatások mellett a differenciált integráció térnyerése új törésvonalak keletkezésének a veszélyét is magában hordozza. Az azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy a nagy integrációelméleti iskolák tézisei már csak kiegészítésekkel és módosításokkal alkalmasak az integrációs folyamatok magyarázatára. A differenciált integráció azonban *új elméleti keretet* adhat a különböző integrációs együttműködési formák, valamint az integráció továbbfejlődési irányainak megértéséhez is.

Irodalomjegyzék

- ÁGH A. (2011): A közpolitika változó paradigmája: az érdekcsoportoktól a többszintű kormányzásig. *Politikatudományi Szemle*, 20. évf. 1. sz. 31–51.
- ANDERSEN, S. S. – SITTER, N. (2006): Differentiated Integration: What is It and How Much Can the EU Accommodate? *Journal of European Integration*, Vol. 28, No. 4. 313–330. DOI: <https://doi.org/10.1080/07036330600853919>

- ARATÓ K. (2002): Az európai integrációs folyamat rejtett oldala: a differenciált együttműködés. In SZABÓ Máté szerk.: *Demokrácia és politikatudomány a 21. században*. Budapest, Rejtjel. 109–141.
- ARATÓ K. – KOLLER B. (2015): *Európa utazása. Integrációtörténet*. Budapest, Gondolat.
- AVBELJ, M. (2008): Revisiting Flexible Integration in Times of Post-enlargement and Lustration of EU Constitutionalism. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, Vol. 4, No. 4. DOI: <https://doi.org/10.3935/cyelp.04.2008.53>
- DE NEVE, J-E. (2007): The European Onion? How Differentiated Integration is Reshaping the EU? *European Integration*, Vol. 29, No. 4. 503–521. DOI: <https://doi.org/10.1080/07036330701502498>
- DYSON, K. – SEPOS, A. (2010): *Which Europe? The Politics of Differentiated Integration*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230289529>
- EHLERMANN, C-D. (1995): Increased Differentiation or Stronger Unity. *EUI Working Paper*, PSC No. 95/21.
- EURÓPAI BIZOTTSÁG (2017): *Fehér könyv Európa jövőjéről. A 27 tagú EU útja 2025-ig: gondolatok és forgatókönyvek. COM(2017) 2025 2017. március 1.* Elérhető: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/feher_konyv_europa_jovojerol_hu.pdf (A letöltés ideje: 2018. 03. 01.)
- FISCHER, J. (2000): *Vom Staatenverbund zur Föderation – Gedanken über die Finalität der europäischen Integration*. Rede am 12. Mai 2000 in der Humboldt-Universität in Berlin. Auswärtiges Amt.
- GAISBAUER, H. P. (2010): *Main Stages of Differentiated Integration in JHA: A Theory of Clubs Perspective*. Fifth Pan-European Conference on EU Politics. Porto, Portugal 23–26 June 2010.
- GOETZ, K. H. (2009): *Time and Differentiated Integration*. EUSA Eleventh Biannual International Conference, Los Angeles, California, 23–25 April 2009.
- HAAS, E. B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–57*. Stanford (CA), Stanford University.
- HIX, S. (2006): *The Political System of the EU*. Basingstoke, Palgrave.
- HOFFMAN, S. (1966): Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe. *Daedalus*, Vol. 95, No. 4. 862–916.
- HOOGHE, L. – MARKS, G. (2001): *Multi-level Governance and European Integration*. Oxford, Rowman and Littlefield.
- HOOGHE, L. – MARKS, G. (2008): A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*, Vol. 39. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123408000409>
- KAISER T. (2007): Az európai régiók a többszintű kormányzás rendszerében. In GARACZI I. szerk.: *Mi a Nyugat? Atlantizmus és integráció*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 71–87.
- KOLLER, B. (2011): Trajectories of Identity Formation in the Post-Enlargement Era. The Hungarian Example. *Jagiellońskie Forum Europejskie* [Jagiellonian European Forum], No. 20. 7–29.
- KOLLER B. (2012a): Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf. 1. sz. 32–58.
- KOLLER B. (2012b): Új perspektívák Lisszabon után. *Polgári Szemle*, 7. évf. 5–6. sz. 185–210.
- KOLLER, B. (2012c): The Takeoff after Lisbon. The Practical and Theoretical Implications of Differentiated Integration. *World Political Science Review*, Vol. 8, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.1515/1935-6226.1111>

- KÖLLIKER, A. (2001): Bringing Together or Driving Apart the Union? Towards a Theory of Differentiated Integration. *West European Politics*, Vol. 24, No. 4. 125–151. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402380108425468>
- KRÁL, D. (2008): *Multi-Speed Europe and the Lisbon Treaty. Threat or Opportunities?* EUROPEUM Institute for European Policy.
- LINDBERG, L. N. (1963): *The Political Dynamics of European Integration*. Oxford, Oxford University Press.
- LEUFFEN, D. – RITTBGER, B. – SCHIMMELFENNIG, F. (2013): *Differentiated Integration. Explaining Variation in the European Union*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-137-28501-0>
- MOLNÁR, A. (2011): Macro-Regional Approaches in the Mediterranean Area. In ARATÓ, K. – ENYEDI, Zs. – LUX, Á. eds.: *Structures and Futures of Europe*. Budapest, Ad Librum. 65–91.
- MORAVCSIK, A. (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalism Approach. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 30, No. 4. 473–524. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1993.tb00477.x>
- MORAVCSIK, A. – NIKOLAIDIS, K. (1999): Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence and Institutions. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 1. 59–85. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00150>
- O'NEILL, M. (1996): *The Politics of European Integration*. London – New York, Routledge.
- PHILIPPART, E. – EDWARDS, G. (1999): The Provisions of Closer Cooperation in the Treaty of Amsterdam: The Politics of Flexibility in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol 37, No. 1. 87–108. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00151>
- PIERSON, P. (1996): The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis. *Comparative Political Studies*, Vol. 29, No. 2. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414096029002001>
- RISSE, T. (2004): Social Constructivism and European Integration. In WIENER, A. – DIEZ, T. eds.: *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press. 159–175.
- STUBB, A. C. (1996): A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, No. 2. 283–295. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1996.tb00573.x>
- STUBB, A. C. (1997): The 1996 Intergovernmental Conference and the Management of Flexible Integration. *Journal of European Public Policy*, Vol. 4, No. 1. 37–55. DOI: <https://doi.org/10.1080/135017697344226>
- STUBB, A. C. (2002): *Negotiating Flexibility in the European Union. Amsterdam, Nice and Beyond*. Basingstoke – New York, Palgrave. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781403907615>
- TAYLOR, P. (1982): Intergovernmentalism in the European Communities in the 1970s: Patterns and Perspectives. *International Organisation*, Vol. 36, No. 4. 741–766. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300019081>
- TEKIN, F. – WESSELS, W. (2008): Flexibility within the Lisbon Treaty: Trademark or Empty Promise? *EIPASCOPE*, 2008/1. 25–31.
- TRANHOLM-MIKKELSEN, J. (1991): Neo-Functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the Dynamism of the EC. Millennium. *Journal of International Studies*, Vol. 20, No. 1. 4–6. DOI: <https://doi.org/10.1177/03058298910200010201>
- WIENER, A. – DIEZ, T. (2004): *European Integration Theory*. Oxford, Oxford University Press.